

Kanttekeningen en berichten

Een Neurenbergs 'Speerbild' in het Rijksprentenkabinet

DOOR W. H. VROOM

In 1961 verwierf het Rijksprentenkabinet een vroege met de hand gekleurde houtsnede, die bij de beschouwer enkele problemen oproept. Zij stelt een Engel voor die, staande op een met gras begroeide bodem, een doek houdt, waarop het Hart van Christus is afgebeeld. Het is een gaaf blad, afgezien echter van een smalle beschadigde strook, die links onder in het Hart begint en schuin naar beneden doorloopt.

Behalve deze curieuze beschadiging doet ook een tekst, die boven de voorstelling is aangebracht, enkele vragen rijzen. Er staat in twee regels:

Illud cor transfixum est
cum Lanca Domini nostri Jesu Christi

Wat kunnen deze woorden betekenen, want Wond en Lans ontbreken beide in de voorstelling. Cohn publiceerde in 1934 een Zuid-duitsse collectie, waarin zich een prentje bevond, dat tot in de kleinste details met het onze overeenstemt, maar op één essentieel punt afwijkt: juist ter plaatse, waar ons blad is beschadigd bevindt zich een grove zwarte streep; dit moet wel de drastische weergave zijn van de door de Lanssteek teweeggebrachte wond in Christus' zijde.¹

Het lijkt aannemelijk, dat beide exemplaren identiek zijn; het gepubliceerde prentje zal in de kunsthandel zijn terechtgekomen; een niet begrijpende hand moet Christus' wond voor een vlek hebben aangezien en met zorg hebben weggeradeerd; het geretoucheerde blad tenslotte is door het Prentenkabinet verworven.² Maar de tekst maakt melding van Wond en Lans; wat beduidt de mededeling, dat het Hart doorboord is door Christus' Lans? We moeten de tekst letterlijk interpreteren en haar opvatten als een verklaring en een bevestiging, dat het Hart op het prentje werkelijk is doorstoken (of althans aangeraakt) met een relik van de Passielans. Het spoor leidt onontkoombaar naar Neurenberg, waar onder de Rijkskleinodiën de beroemde heilige Lans- een van haar schacht beroofd blad met een ingelegde kruisnagelrelik - werd bewaard en vereerd.¹ Verworven in de rode eeuw door Hendrik I van koning Rudolf van Bourgondië, werd zij aanvankelijk beschouwd als de Lans van Constantijn; in de 11e eeuw gold zij echter als de Lans van Mauritius, tenslotte eerst sedert de tweede helft van de 13de eeuw als Longinuslans. Aan deze omdoping ging een verandering van functie parallel: aanvankelijk Insignium van het Heilige Roomse Rijk - men droeg

haar als krijgsbanier bij veldslagen voor de Keizer uit - werd zij tot zuiver kerkelijke relik en als zodanig uitgangspunt van een typisch laat-middeleeuwse massale devotie.

Het bezit van deze eerbiedwaardige relieken werd door de steden fel omstreden. In 1350 liet Keizer Karel IV de Lans met de overige Rijksreliken naar Praag overbrengen, ter gelegenheid waarvan paus Innocentius IV in 1354 het 'festum lanceae et clavorum Domini' instelde, met de verplichting op die dag, de tweede vrijdag na Pasen, alle Rijksreliken den volke te tonen. Dit 'Speerfest' werd plechtig bevestigd, toen de stad Neurenberg er na lange onderhandelingen in slaagde het recht te verwerven de zo begeerde relieken binnen haar muren voor eeuwig te mogen herbergen. Op 22 maart 1424 werden de Rijkskleinodiën in plechtige processie naar de stedelijke Hospitaalkerk van de Heilige Geest overgebracht.

Het jaarlijks tonen van deze relieken, de Heilumsweisung, was een hoogtijdag in het middeleeuwse

Afb. 1. Onbekend, Engel met Doek, waarop het Hart van Christus is afgebeeld. Met de hand gekleurde houtsnede, ca. 1500. Rijksprentenkabinet.

Afb. 2. Dezelfde houtsnede als afb. 1, volgens een reproductie uit 1934.

Neurenberg: duizenden pelgrims stroomden toe om de talrijke aflaten deelachtig te worden.²

De formule, waarmee de Lans werd getoond, is overgeleverd in het Heilumsbuch uit 1483:

'Dit is het heilig ijzer van de Lans, die de Zijde heeft geopend en het zoete Hart van onze Heer Jesus Christus heeft verwond en wel zo diep als ge ziet, van de spits tot aan deze band, die er als een bewijsteken omheen is gelegd.'¹

Er spreekt uit deze woorden de typerende behoefte de macht der relieken zo concreet mogelijk voor te stellen; vandaar ook de gewoonte voorwerpen te wijden door hen met de Lans te doorboren. Aarts-hertog Sigismund liet in 1468 een doek zes maal met de Lans doorsteken, om deze als afgeleide reliek aan Ferdinand en Isabella te schenken.²

Iets soortgelijks is met ons prentje gebeurd: het is blijkens de tekst aangeraakt (doorstoken) met de Lans en daardoor op haar beurt reliek geworden; een blad als dit werd dan vaak als 'bidprentje' ingeplakt in Er binnenzijde van de band van een stichtelijk boek. de bestaan nog drastischer voorbeelden van deze devotie-

praktijk: prentjes, waarin door een insnede in het papier de wonde in Christus' Hart in werkelijkheid is aangebracht. Teksten bevestigden, dat ook deze plaatjes met de Neurenbergse Lansdevotie samenhangen.¹ De opengesneden wond of de tekst, waarbij de aanraking met de Lansrelik wordt bevestigd zijn tevens de twee criteria, waarmee we Neurenbergse Hartprentjes van de talrijke anderen kunnen onderscheiden,² want stilistisch en ikonografisch vormen zij geen homogene groep.¹ Het lijkt waarschijnlijk, dat verscheidene instanties in Neurenberg (waaronder een Mariabroederschap en het Karthuisklooster) zich met de verspreiding en de verkoop van deze ongetwijfeld en masse vervaardigde devotionalia hebben beziggehouden.² De tekst geeft nog één vingerwijzing voor een meer precieze datering. Toen Sultan Bajazed II de andere heilige Lans, die van Constantinopel, ondanks de protesten van Neurenberg, aan paus Innocentius VIII ten geschenke gaf, moest in den vervolge uit de tekst blijken, dat de Lans van Neurenberg de authentieke was en niet die van Rome; er werd derhalve gesproken van *vera lancea* in plaats van *lancea tout court*.¹ Dit is het geval nog niet met ons prentje; misschien mogen we hieruit afleiden, dat het (kort) vóór 1492 werd gedrukt.

¹ W. Cohn: *Holz- und Metallschmitte einer Süddeutschen Sammlung*, in: Paul Heitz: *Einblattdrucke des 15 Jahrhunderts*, Bd 84, 406; ook W. L. Schreiber: *Handbuch der Holz- und Metallschmitte des 15 Jahrhunderts no 1801*. (gegevens van het Prentenkabinet).

² Prof. van Regteren Altena wees mij op de mogelijke identiteit van beide exemplaren, een veronderstelling, die ik gaarne overneem. De retouche is overigens wel begrijpelijk, als men bedenkt, dat de wondstreep, naar het schijnt, niet is megedrukt met het blok, maar achteraf (met de hand?) is aangebracht; zij wekt daarom de indruk van een toevallige vlek, die verwijderd diende te worden.

¹ Herman Fillitz: *Die Insignien und Kleinodien des heiligen Römischen Reiches*, Wien-München, 1954, pp 12 e.v., 38 e.v., 54 e.v.; *Lexikon für Theologie und Kirche VI*, 1961, sub *Lanze*.

² Martin Weigel: *Dr Conrad Konhofer, ein Beitrag zur Kirchengeschichte Nürnbergs*, in: *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg Bd 1928*, p 179 e.v., 200 e.v.

¹ Karl Richstätter s.J.: *Die Herz-Jesu Verehrung des deutschen Mittelalters*, München-Regensburg, 1924, p. 239.

² Fillitz o.c. p. 41.

¹ Heitz Bd 36, 14; het hart is opengesneden; de houtsnede is gedrukt op de linker bovenhoek van een foliovel; meer naar onderen staat de tekst: 'Ista signa representans Cor deificatum nostri Salvatoris transfossa est Nuremberga cum vera Lancea quae aperuit latus eius -'.

² opengesneden Hart: Heitz Bd 31, 76 en 77; Schreiber nrs 1797 en 1798; alleen tekst: Heitz Bd 84, 40; Schreiber nr 1801 (ons exemplaar); Heitz 36, 14; Heitz Bd 39, 15;

Schreiber nr 1802 m; combinatie van wond en tekst: Heitz Bd 10, nrs 41, 42, 43; Schreiber nrs 1795m, 1803b, 1803a; Heitz Bd 31, 90; Schreiber nr 806. Adolf Spamer: *Das kleine Andachtsbild vom XIV bis zum XX Jahrhundert*, München, 1930, p 36 acht alleen de snede in het papier bepalend voor de Neurenbergse herkomst.

¹ We kunnen tenminste zes verschillende ikonografische typen onderscheiden, die veelal aansluiten bij ook van elders bekende typen: alleen het Hart (Schreiber nrs 1795m, 1796, 1796a); het Hart met de andere wonden van Christus (Spamer Tafel VII); de Engel of Engelen, die het Hart of een doek met het Hart houden (Schreiber nrs 1793b, 1797, 1798, 1801; Heitz Bd 65, 32); het Hart met het naakte Christuskind (Schreiber nr 806); het Hart

met de Verkondiging en de Verlossing (Schreiber nr 1802m), uitgegeven door de *Fraternitas trium beneplacitorum Marie*; tenslotte het Hart, door twee Engelen gedragen, God de Vader, met een pijl het Hart doorborend, en een knielende Karthuiszernonnik (Schreiber nrs 1803, 1803a, b, c, d). Voorts Richtstätter o.c. pp 153 en 245; Spamer o.c. 36; *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte sub Andachtsbild*; en Vladimir Gurewich: *Observations on the Iconography of the Wound in Christ's side with special reference to its position*, in *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, vol XX, 1957, p 358 e.v.

² *Reallexikon sub Devotionalien*.

¹ *Schriftelijke mededeling van de Heer Albert Bühler te Karlsruhe*.

Twee portretten van Ludolf Bakhuyzen de Jonge door Cornelis Troost

DOOR J. W. NIEMEIJER

Het legaat van Maria Elisabeth van den Brink, dat bij haar overlijden in 1905 het Rijksmuseum toeviel, bevatte, behalve de schilderijen van Ludolf Bakhuyzen den Oude, wiens afstammeling zij was, ook een reeks familieportretten van andere meesters. Naar afmeting gering, maar in kwaliteit zeker niet een der minsten daaronder is een olieverfschets op papier, later op paneel geplakt, dat het supplement op de catalogus van 1907, waarin voor het eerst de nieuwe aanwinsten werden opgenomen, beschrijft als: '418b. Ludolf Bakhuyzen de Jonge, portret van den Schilder zelf; toegeschreven'. En deze naam heeft het schilderijtje behouden tot in de laatste, Engelse editie van 1960. De voortekening in het prentenkabinet, waarnaar hier wordt verwezen, was uit dezelfde schenking afkomstig en heette vroeger het portret van Gerrit Bakhuyzen te zijn, getekend door hemzelf, later, bij nader inzien: door Cornelis Troost. Het is misschien goed deze beide tenaamstellingen, zo klaarlijk met elkaar in strijd, hier in 't kort op haar juistheid te toetsen.

Van de drie huwelijken van Ludolf Bakhuyzen de Oude werd alleen het laatste met nakomelingschap gezegend; een zoon Johannes moest het voortbestaan van de stam verzekeren. Van zijn vier zoons overleefden hem er drie: Ludolf, geboren 1717, Gerrit, geboren 1721, en Arend, geboren 1722¹. In de beide eersten bleef de kunstenaarstraditie levend. Ludolf, opgeleid voor de handel, kreeg lessen van zijn buurman Quinkhard, Gerrits tegelbakkerij liet hem blijkbaar zoveel tijd, dat ook hij zich kon toeleggen op de portretschildering. Dat Gerrit bovendien muzikliever moet zijn geweest valt te concluderen uit zijn

Afb. 1. Gerrit Bakhuyzen. Zelfportret. Rijksmuseum 418a.

